

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ»

Εργασία στο πλαίσιο του μαθήματος

«Φυσικό και Πολιτισμικό Περιβάλλον και Ανάπτυξη»

ΘΕΜΑ: «Πολιτιστική διαδρομή: Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της
Θεσσαλονίκης»

Φοιτητής:

ΑΜ:

Διδάσκουσα:
.....

ΑΘΗΝΑ, 2021

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος «Φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον και ανάπτυξη» του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών με τίτλο «Βιώσιμη Ανάπτυξη» του τμήματος Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου.

Στην εργασία θα γίνει αναφορά στα ιστορικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των μνημείων αλλά και στην χρήση τους ως τόπων λατρείας των Ορθοδόξων Χριστιανών. Οι ναοί της πόλης ακολουθούν την ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων της βυζαντινής ναοδομίας. Τον τύπο της βασιλικής των παλαιοχριστιανικών χρόνων, με αντιπροσωπευτικά δείγματα την πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος του πολιούχου Αγίου Δημητρίου και την τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και υπερώα της Παναγίας Αχειροποιήτου, διαδέχεται ο μεταβατικός τρουλλαίος τύπος των σκοτεινών αιώνων που αντιπροσωπεύεται από το ναό της Αγίας Σοφίας. Ακολουθεί ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου της μεσοβυζαντινής εποχής όπως είναι ο ναός της Παναγίας Χαλκέων. Την υστεροβυζαντινή περίοδο κυριαρχεί ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με περίστωο ναού όπως είναι ο Άγιος Παντελεήμονας και ο ναός του Σωτήρος (Γκιολές 1998, 1992). Πέρα από την ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων με τις κομψές αναλογίες, τα περίτεχνα κεραμοπλαστικά κοσμήματα, τα τυφλά τόξα και τα αψιδώματα που ποικίλουν στις όψεις τους, οι ναοί παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον και για την εσωτερική τους διακόσμηση. Το περίκεντρο κτίσμα της Ροτόντας, ο ναός του Αγίου Δημητρίου, της Αχειροποιήτου και της Αγίας Σοφίας επιδεικνύουν εξαιρετικής τέχνης επιτοίχια ψηφιδωτά, μοναδικά δείγματα της παλαιοχριστιανικής τέχνης. Ο σπουδαίος τοιχογραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού αποτελεί ένα από τα πληρέστερα διατηρούμενα Παλαιοιολόγια ζωγραφικά σύνολα στην Θεσσαλονίκη. Στα χρόνια της Οθωμανικής κατάκτησης (1430-1912) σχεδόν όλοι οι χριστιανικοί ναοί της Θεσσαλονίκης, μετατρέπονται σε μουσουλμανικά τεμένη (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997). Τα μνημεία επλήγησαν από τους σεισμούς του 1978 και έκτοτε έχουν καταβληθεί τεράστιες προσπάθειες για τη διάσωση, συντήρηση και ανάδειξή τους. Η Unesco ενέταξε το 1988 στον Κατάλογο των Μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης, ως εξαιρετικά δείγματα αρχιτεκτονικής και μνημειακής τέχνης. (whc.unesco.org).

Η παρούσα εργασία αποτελείται από δυο βασικές ενότητες. Στη πρώτη (Κεφάλαιο 2) θα γίνει αναφορά στην ιστορία της πόλης. Στη δεύτερη (Κεφάλαιο 3) θα παρουσιαστεί η πολιτιστική διαδρομή και θα γίνει αναλυτική περιγραφή των μνημείων της. Η εργασία θα κλείσει με τα συμπεράσματα (Κεφάλαιο 4).

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	II
1 Εισαγωγή	1
2 Η ιστορία της πόλης	1
3 Πολιτιστική διαδρομή: Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλονίκης	5
3.1 Περιγραφή Μνημείων	7
3.1.1 Η αψίδα του Γαλερίου με τη Ροτόντα (Παλαιοχριστιανική περίοδος 4ος – 6ος αιώνας) ...	7
3.1.2 Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονος (Υστεροβυζαντινή περίοδος 13ος-14ος αιώνας)	10
3.1.3 Ο ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Υστεροβυζαντινή περίοδο 13ος - 14ος αιώνας)	11
3.1.4 Ο ναός της Αγίας Σοφίας (Σκοτεινοί αιώνες: 7ος -8ος αιώνας)	12
3.1.5 Ο ναός της Αχειροποιήτου (Παλαιοχριστιανική περίοδος 4ος – 6ος αιώνας)	14
3.1.6 Ο ναός της Παναγίας Χαλκέων (Μεσοβυζαντινή περίοδος 9ος-12ος αιώνας)	16
3.1.7 Ο ναός του Αγίου Δημητρίου (Παλαιοχριστιανική περίοδος 4ος – 6ος αιώνας)	18
3.1.8 Η βυζαντινή Κινστέρνα	21
3.1.9 Το βυζαντινό Λουτρό (Υστεροβυζαντινή περίοδος 13ος - 14ος αιώνας)	22
3.1.10 Ο ναός του Αγίου Νικολάου Ορφανού (Υστεροβυζαντινή περίοδος 13ος-14ος αιώνας)	23
3.2 Χρήσιμες πληροφορίες	25
4 Συμπεράσματα	25
5 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	27

1 Εισαγωγή

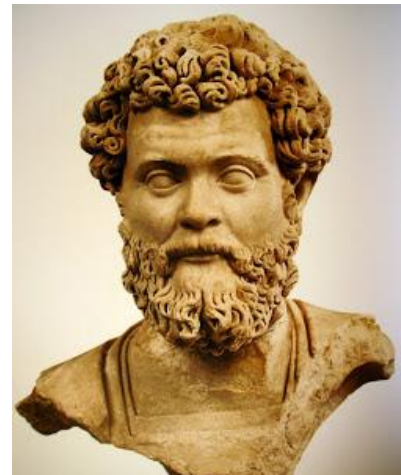
Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται διεθνώς μία όλο και μεγαλύτερη σύνδεση του όρου της τοπικής ανάπτυξης με τον Πολιτισμό. Η έμφαση στην τοπική ανάπτυξη έχει αναδείξει την οικονομική αξία των μνημείων και των πολιτιστικών αγαθών που διαθέτει κάθε τόπος. Τόσο η αξία χρήσης από τους επισκέπτες, όσο και η δυνατότητα αξιοποίησής τους από τους ίδιους τους κατοίκους, αναδεικνύουν τα εκάστοτε πολιτιστικά αγαθά ως τα απαραίτητα όπλα στην διαδρομή προς μία επιτυχημένη τοπική ανάπτυξη. Απόρροια αυτών αποτελεί η προστασία των πολιτιστικών μονάδων και η προσπάθεια για την βελτίωση και ανάδειξή τους.

Η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη που εκφράζει σε όλη τη μακρόχρονη ιστορία της ένα δυναμικό σφρίγος, μια πορεία ανιούσα, ακόμη και μέσα στις πιο αντίξοες συνθήκες των βαρβαρικών επιδρομών και της Τούρκικης κατάκτησης. Από τον 4ο αιώνα έως και το 1430, έτος που η πόλη καταλήφθηκε από τους Τούρκους, η Θεσσαλονίκη ήταν «συμβασιλεύουσα» και δεύτερη σε σημασία πόλη του Βυζαντίου, που στήριζε την πολιτική της Πόλης στο ευρωπαϊκό τμήμα της Αυτοκρατορίας και αποτέλεσε κέντρο πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997). Έχει διατηρήσει στο πέρασμα των αιώνων αρκετά Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία τα οποία επηρεάζουν τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της ενώ παράλληλα παίζουν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο ανάπτυξης του πολεοδομικού ιστού της. Επιπλέον τα μνημεία αυτά έχοντας και την ιδιότητα του οικονομικού αγαθού, συμβάλλουν καθοριστικά στην τουριστική και οικονομική της ανάπτυξη. Τα περισσότερα έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα και συνδέονται διαχρονικά με τον Χριστιανισμό, τη βυζαντινή τέχνη και το βυζαντινό πολιτισμό. Η σπουδαιότητα των μνημείων αυτών αποτέλεσε και το κριτήριο για την επιλογή τους στην πολιτιστική διαδρομή της παρούσης εργασίας, καθώς μπορεί να συμβάλουν και στην προαγωγή της πολιτιστικής παιδείας κατοίκων και επισκεπτών της Θεσσαλονίκης κυρίως των νεώτερων γενεών. Μελέτες έχουν δείξει ότι ο Βυζαντινός Πολιτισμός ενδιαφέρει κυρίως νέους ανθρώπους, φοιτητές και επιστήμονες που μελετούν ιστορία και επιθυμούν να γνωρίσουν την ιστορία του Βυζαντίου και της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης.

2 Η ιστορία της πόλης

Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε το 315 π.Χ. από τον Κάσσανδρο βασιλιά της Μακεδονίας στη θέση ενός παλαιότερου οικισμού. Πήρε το όνομα της γυναίκας του Θεσσαλονίκης που ήταν ετεροθαλής αδελφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους

Ρωμαίους το 146 π.Χ., η πόλη έγινε σημαντικός διαμετακομιστικός κόμβος στο οδικό δίκτυο που κατασκεύασαν οι Ρωμαίοι στη Βαλκανική χερσόνησο. Αναπτύχθηκε το εμπόριο, η ναυτιλία και η βιοτεχνία ενώ παράλληλα η πόλη αποτέλεσε στρατιωτικό κέντρο. Κατά την περίοδο της πρώτης ρωμαϊκής Τετραρχίας ο καίσαρας Γαλέριος (250-311 μ.Χ.) έκανε τη Θεσσαλονίκη έδρα του και τη χρησιμοποίησε ως ορμητήριο για τις εκστρατείες του εναντίον των Περσών. Ίδρυσε το λαμπρό συγκρότημα των ανακτόρων του στην ανατολική πλευρά της πόλης, ενώ αργότερα ο Μέγας Κωνσταντίνος (306-337 μ.Χ.) κατασκεύασε στο ΝΔ άκρο της Θεσσαλονίκης σπουδαίο λιμάνι. Με το πέραςμα του Αποστόλου Παύλου από την πόλη γύρω στο 54μ.Χ., άρχισε να διαδίδεται ο Χριστιανισμός και πολλοί κάτοικοί της μαρτύρησαν την περίοδο των διωγμών. Μεταξύ αυτών ο πολιούχος Άγιος Δημήτριος (306 μ.Χ.) και ο Άγιος Νέστορας. Ο αυτοκράτορας Μέγας Θεοδόσιος (379-395 μ.Χ.) έκανε επίσημη θρησκεία του κράτους τον Χριστιανισμό και βαπτίστηκε χριστιανός στη Θεσσαλονίκη από τον επίσκοπο Ασχόλιο. Μετά το θάνατο του και το χωρισμό της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε ανατολική και δυτική μια νέα περίοδος άρχισε για την πόλη (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997).

Εικόνα 1: Ο Βασιλιάς Κάσσανδρος
Πηγή: sgexplorers.blogspot.com, 2018

Η Θεσσαλονίκη τώρα αποτελεί καίριο σταθμό της Εγνατίας, της αρτηρίας που συνέδεε τις δύο αυτοκρατορικές πρωτεύουσες, την Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη. Η στρατηγική αυτή θέση εξηγεί τις πολυπληθείς από βορρά επιδρομές ιδιαίτερα των Σλάβων που είχαν καταφέρει να εγκατασταθούν στην περιοχή, αποδιοργανώνοντας τη βυζαντινή διοίκηση και αγροτοποιώντας τα πρώην περίλαμπρα αστικά κέντρα. Δεν πέτυχαν ωστόσο, παρά τις πολυάριθμες πολιορκίες τους (6ος – 8ος αιώνας) να κυριεύσουν τη Θεσσαλονίκη, που προστάτευε ακούραστος ο Άγιος Δημήτριος ο Μυροβλύτης. Παρά τις επιδρομές η Θεσσαλονίκη αποβαίνει ο ναυτικός και οδικός κόμβος της ευρύτερης περιοχής. Παρατηρείται πληθυσμιακή και δημογραφική ανάπτυξη, ενώ το λιμάνι της είναι το μόνο επίνειο των χωρών της χερσονήσου του Αίμου. Γίνεται το βασικό στρατηγείο όλων των πολεμικών βυζαντινών δυνάμεων εντός ευρωπαϊκού εδάφους, πράγμα που προσθέτει, λόγω της συχνής συγκέντρωσης μισθοφορικών δυνάμεων στην περιοχή, στον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της πόλης. Αυτός ακριβώς ο διεθνής χαρακτήρας της διαφαίνεται επίσης από τα εμπορεύματα που συσσωρεύονται στην αγορά της όπως μας πληροφορούν άφθονα κείμενα. Αυτή τη σπουδαιότητα, τόσο στον εμποροοικονομικό τομέα όσο και στον πολιτικό, στρατιωτικό και

διπλωματικό, θα τη διατηρήσει η Θεσσαλονίκη καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο της ιστορίας της. Την εποχή αυτή οι Απόστολοι των Σλάβων, οι Θεσσαλονικείς αδελφοί μοναχοί Κύριλλος και Μεθόδιος πέτυχαν τον εκχριστιανισμό των σλαβικών πληθυσμών, εντάσσοντας έτσι τα σλαβικά φύλα στον ευρωπαϊκό κόσμο. Για το λόγο αυτό ο πάπας ανακήρυξε τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο προστάτες Αγίους της Ευρώπης και η ημέρα του εορτασμού τους συμπίπτει με την ημέρα της Ευρώπης (Γλύκατζη – Αρβελέρ, 2009).

Η Θεσσαλονίκη αναδείχεται γρήγορα ως μεγάλο κοσμοπολίτικο κέντρο, διεθνής εμπορική αγορά, πραγματικό σταυροδρόμι οδικού δικτύου που ενώνει την Κωνσταντινούπολη με την Ιταλία, χάρη στην Εγνατία οδό, αλλά και του δρόμου που από τα παράλια του βόρειου Αιγαίου οδηγεί στις χώρες του Δούναβη και στην Κεντρική Ευρώπη. Στο λιμάνι της συγκλίνουν οι ναυτικοί δρόμοι που από την αιγαιακή Μικρά Ασία και τα λιμάνια της Ανατολής, βυζαντινής ή αραβικής, οδηγούν στα Βαλκάνια και στην Ιταλία. Έτσι η Θεσσαλονίκη γίνεται γρήγορα κέντρο που συναγωνίζεται σε κίνηση την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Η νέα αυτή γεωγραφική διαμόρφωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας καθιστά τη Μακεδονία κεντρώο χώρο στρατιωτικής ισχύος και πνευματικής ακτινοβολίας. Σύμφωνα με το αρχέτυπο της, την Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη απέκτησε γρήγορα όψη κοσμοπολίτικου κέντρου. Η πλούσια αγορά της όπου βρίσκει κανείς κάθε είδους προϊόντα, γεωργικά, υφάσματα μεταξωτά και μάλλινα, χρυσό, άργυρο, πολύτιμους λίθους και πολλούς θησαυρούς συνδυασμένη με τη χάρη του Μεγαλομάρτυρα προσελκύει προσκυνητές και εμπόρους από όλο τον κόσμο. Γίνεται όμως και στόχος πειρατικών επιδρομών, όπως το 904 μ.Χ., όταν Άραβες κουρσάροι κατέκτησαν την πόλη και αιχμαλώτισαν πλήθος «άμετρον» των κατοίκων της (Γλύκατζη – Αρβελέρ, 2009).

Η καταστροφή που έπαθε η Θεσσαλονίκη το 904 μ.Χ. ανέκοψε για λίγο την ανάπτυξη της πόλης και της περιοχής της, αλλά ίσως και επέσπευσε την απόφαση της Κωνσταντινούπολης να δημιουργήσει ένα πραγματικό στρατιωτικό και πολιτικό κέντρο στα Βαλκάνια που διατάρασσαν οι Σλάβοι, που διεκδικούσαν οι Βούλγαροι με τις επιθέσεις τους (1040 μ.Χ.) και που περιλάμβαναν στην ακτίνα δράσης τους οι πειρατές των αραβικών στόλων. Την πρόοδο

Εικόνα 2: Η άλωση της Θεσσαλονίκης από τον Λέοντα τον Τριπολίτη.
Πηγή:

www.mixanitouxronou.gr

της πόλης θα ανακόψει η νορμανδική άλωση στα τέλη του 12ου αιώνα (1185 μ.Χ.) που κατά τον μητροπολίτη Ευστάθιο δεν άφησε στην πόλη μηδέ λείψανον της παλαιάς καλλονής. Μετά τη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (1204 μ.Χ.) η πόλη έγινε πρωτεύουσα του Λομβαρδικού Βασιλείου με βασιλιά τον Βονιφάτιο Μομφερατικό. Το 1223 ο Δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος Άγγελος Κομνηνός κατέλυσε το λατινικό βασίλειο και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη ενώ το 1261 μετά την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους η βυζαντινή κυριαρχία εδραιώθηκε στη δυτική Μακεδονία. Το 1307 τη Θεσσαλονίκη πολιόρκησαν και οι Καταλανοί (ΚΟΣΜΟΣ, 1991).

Μολονότι οι πρώτοι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες θα εγκαταστήσουν στη Μακεδονία για δεσπότες και κυβερνήτες της Θεσσαλονίκης τους ευγενείς γόνους τους αναδεικνύοντας τη Θεσσαλονίκη σε δεύτερη πρωτεύουσα του Βυζαντίου, παρόλο που ο Κατακουζηνός που πάσχισε να φέρει την περιοχή στη σφαίρα της επιρροής του ονομάζει τη Θεσσαλονίκη «πρώτη μετά την μεγάλη» μετά δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη και η υπόλοιπη Μακεδονία, από τα μέσα κιόλας του 14ου αιώνα, γνωρίζει περίοδο ταραχών όπως η επανάσταση των Ζηλωτών το 1341-1349 και κοινωνικών και πνευματικών αναστατώσεων και ζυμώσεων. Ως τελευταία ωστόσο πνευματική αναλαμπή της βυζαντινής Θεσσαλονίκης μπορεί να θεωρηθεί η περίοδος που εκτείνεται από το τέλος του 13ου ως τα μέσα του 14ου αιώνα (Γλύκατζη – Αρβελέρ, 2009).

Η περίοδος αυτή αναδείχνει τη Μακεδονία σε κέντρο πνευματικό, κοσμοπολίτικο αλλά και στρατιωτικό. Η περιοχή χάρη κυρίως στον Άθω, αλλά και στα πνευματικά κέντρα της Θεσσαλονίκης, συγκεντρώνει αξιόλογη μερίδα της βυζαντινής διανόησης όπως τον Θωμά Μάγιστρο, τον Δημήτριο Κυδώνη και τον Νικόλαο Καβάσιλα. Η Κωνσταντινούπολη είχε αναμφισβήτητα χάσει το μονοπώλιο και την πνευματική κυριαρχία. Στη Θεσσαλονίκη συρρέουν τώρα όχι μόνο οι πρόσφυγες από την τουρκοκρατούμενη πια Μικρασία -η πνευματική και διοικητική προσφορά τους αναζωογονεί τα γράμματα και τις επιστήμες-, αλλά και από τη Δύση φτάνουν αντιπρόσωποι της παποσύνης και της καθολικής σκέψης, καθώς και Ρώσοι προσκυνητές, Βαλκάνιοι μαθητές και Τραπεζούντιοι ιερωμένοι. Από τα κείμενα της εποχής διαφαίνεται καθαρά ότι η Θεσσαλονίκη μένει αναμφισβήτητα το κατεξοχήν επίνειο του βαλκανικού κόσμου (Γλύκατζη – Αρβελέρ, 2009).

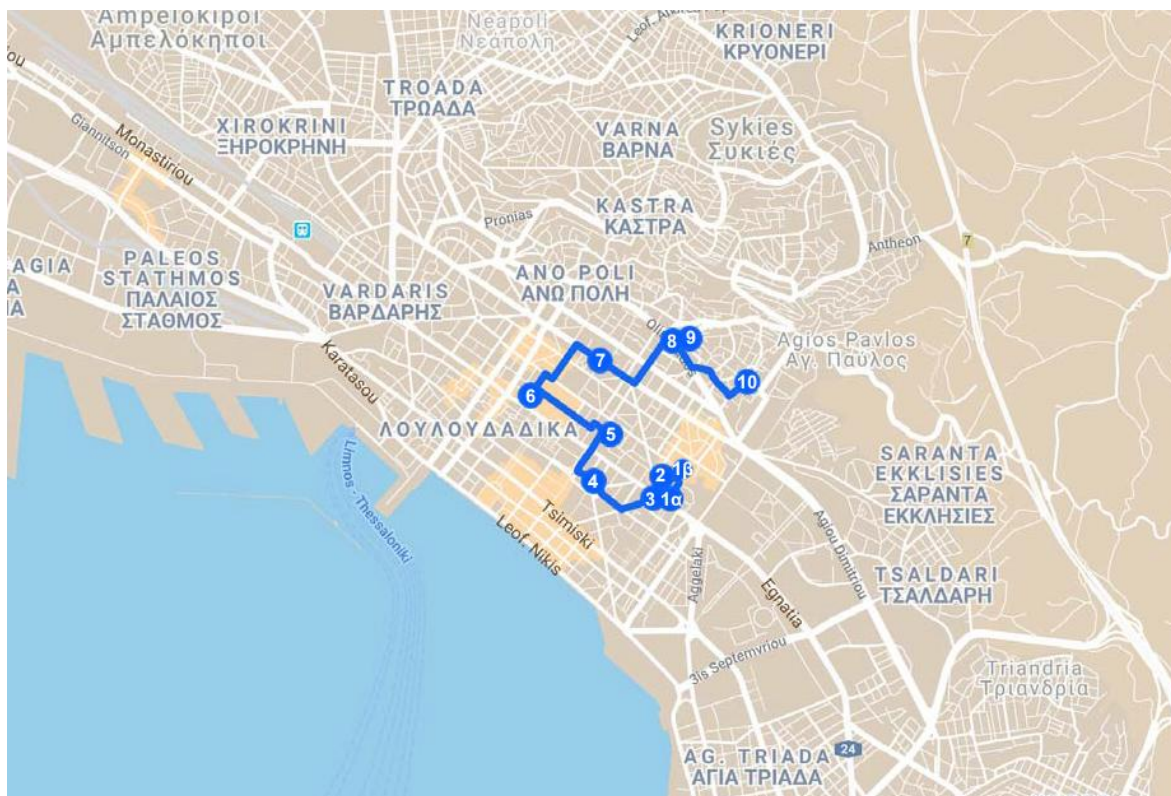
Η Θεσσαλονίκη του τέλους του 14ου αιώνα, εξουθενωμένη από έριδες και ατασθαλίες, εξαντλημένη από τα ιδιοτελή συμφέροντα των ποικίλων ξένων, αλλά και των ιθαγενών κατοίκων της, θα πέσει ύστερα από «πολυάνθρωπον φθοράν», όπως λέει ο συγγραφέας της

τελευταίας άλωσης της, ο Ιωάννης Αναγνώστης, μετά από σύντομη κυριαρχία των Ενετών (1423) στα χέρια των στρατιωτών του Μουράτ Β΄ το 1430. Ωστόσο, γρήγορα η Θεσσαλονίκη λόγω της στρατηγικής θέσης της στα Βαλκάνια, έτυχε της ιδιαίτερης μέριμνας των νέων κυρίων της. Εκτός από την αναζωογόνηση των συναλλαγών μέσω Εγνατίας, οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν ασφαλώς και την αρτηρία που διέσχισε κάθετα τα Βαλκάνια και ένωνε τη Θεσσαλονίκη με το Βελιγράδι, τη Βουδαπέστη και Βιέννη και προς ανατολάς με τις παρευξείνιες και παρακαυκάσιες χώρες. Κατά τον 18ο αιώνα η Θεσσαλονίκη έχει 80.000 περίπου κατοίκους και χάρη στην οικονομική άνθηση της, που οφείλεται σημαντικά και στην εγκατάσταση των Εβραίων της Ισπανίας μετά το 1492 θεωρείται η οικονομική πρωτεύουσα της οθωμανικής Ευρώπης. Ως την απελευθέρωσή της το 1912 ήταν σταυροδρόμι ιδεών και πολιτισμών και έπαιξε τον εκπολιτιστικό της ρόλο στα τουρκοκρατούμενα βαλκάνια (Γλύκατζη – Αρβελέρ, 2009).

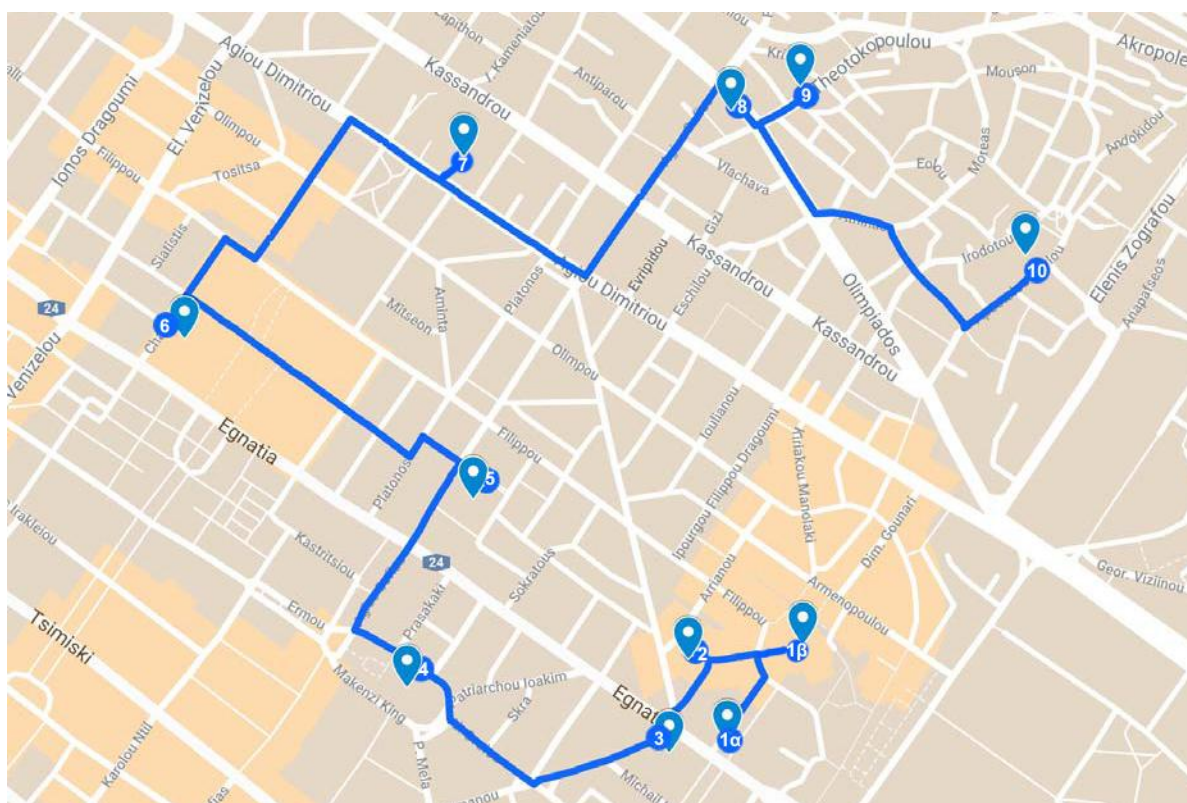
3 Πολιτιστική διαδρομή: Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλονίκης

Η διαδρομή που προτείνεται αφορά μνημεία που βρίσκονται μεμονωμένα σε διάφορα σημεία εντός των τειχών της πόλης. Τα τείχη της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν όχι μόνο την κύρια γραμμή άμυνας απέναντι στις εχθρικές επιδρομές αλλά και το όριο ανάμεσα στο άστυ και στον αγροτικό παραγωγικό χώρο που το περιβάλλει. Η διαδρομή ακολουθεί μια πορεία γύρω από την Εγνατία οδό, την αρχαία αγορά και τα δρομάκια της Άνω πόλης και περιλαμβάνει τα εξής Μνημεία:

1. Η απίδα του Γαλερίου (α) με τη Ροτόντα (β)
2. Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονος
3. Ο ναός του Σωτήρος
4. Ο ναός της Αγίας Σοφίας
5. Ο ναός της Αχειροποιήτου
6. Ο ναός της Παναγίας Χαλκέων
7. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου
8. Η βυζαντινή Κινστέρνα
9. Το βυζαντινό Λουτρό
10. Ο ναός του Αγίου Νικολάου Ορφανού.

Χάρτης 1: Πολιτιστική διαδρομή. Προσανατολισμός στην ευρύτερη περιοχή

Χάρτης 2: Προτεινόμενη Πολιτιστική Διαδρομή

3.1 Περιγραφή Μνημείων

3.1.1 Η αψίδα του Γαλερίου με τη Ροτόντα (Παλαιοχριστιανική περίοδος 4ος – 6ος αιώνας)

Μπαίνοντας στην Εγνατία οδό από τη Πλατεία Συντριβανίου που συμπίπτει με την είσοδο στην πόλη από την Κασσανδρεωτική Πύλη ή Πύλη της Καλαμαρίας των τειχών της Βυζαντινής εποχής, η πρώτη εκκλησία που θα συναντήσουμε είναι ο ναός της Υπαπαντής. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που ανακαινίστηκε πλήρως το 1841. Στη συνέχεια θα βρεθούμε στην Αψίδα του Γαλερίου.

Εικόνα 3: Η αψίδα του Γαλερίου ή Καμάρα
Πηγή: skg247.gr, 2017

Ιστορικά το μνημείο εντάσσεται στην περίοδο της λεγόμενης Πρώτης Τετραρχίας, κατά την οποία ο Διοκλητιανός ανέλαβε τη διοίκηση του Ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως Αύγουστος με Καίσαρα τον Γαλέριο (293 μ.Χ.) και ο Μαξιμιανός του Δυτικού με Καίσαρα τον Κωνσταντίο Χλωρό που ήταν πατέρας του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ο Γαλέριος ήταν διοικητής του τμήματος εκείνου στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και η ελληνική χερσόνησος. Ως έδρα του είχε ορίσει αρχικά το Σίρμιο της Πανονίας, τη σημερινή Μητροβίτσα στη Σερβία και αργότερα τη Θεσσαλονίκη (ΥΠ.ΠΟ.).

Η Αψίδα κατασκευάστηκε το 305 μ.Χ. με σκοπό να τιμήσει και να διαιωνίσει τους νικηφόρους πολέμους του Γαλερίου εναντίον των Περσών. Αποτελούσε μαζί με τη Ροτόντα, τον Ιππόδρομο και τα ανάκτορα νότια της Εγνατίας οδού τα κύρια οικοδομήματα του συγκροτήματος με το οποίο κόσμησε ο Γαλέριος την πόλη. Συνδεόταν νότια με τα ανάκτορα και βόρεια με τη Ροτόντα. Κτίστηκε στο σημείο που διασταυρώνονται οι δύο άξονες και συμπίπτουν σήμερα με τις οδούς Εγνατία και Γούναρη. Η Εγνατία εδώ συμπίπτει με την χάραξη της Via Regia, της μετέπειτα Λεωφόρου των Βυζαντινών, ενός από τους μεγαλύτερους δρόμους της ρωμαϊκής πόλης που συνέδεε τη Χρυσή Πύλη στα δυτικά τείχη με την Κασσανδρεωτική Πύλη στα ανατολικά. Από την Αψίδα ξεκινούσε ένας πλατύς δρόμος με στοές και κιονοστοιχίες που οδηγούσε στη νότια πύλη του περιβόλου της Ροτόντας. Ήταν μια πομπική οδός για τις επίσημες διαδρομές από τα ανάκτορα στη Ροτόντα. Την Αψίδα αποτελούσαν τέσσερις ογκώδεις πεσσοί τοποθετημένοι στις γωνίες ενός τετραγώνου που

καλυπτόταν με θόλο. Οι πεσσοί συνδέονταν με τόξα με δυο άλλους πεσσούς βόρεια και με δυο παραστάδες στον τοίχο του μνημειακού πρόπυλου νότια (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997).

Την θριαμβική Αψίδα κοσμούν ανάγλυφες παραστάσεις πάνω σε μαρμάρινες πλάκες διατεταγμένες σε ζώνες. Η τέχνη των ανάγλυφων είναι αφηγηματική και συγχρόνως διακοσμητική. Το κυριότερο χαρακτηριστικό είναι το πλήθος των παραστάσεων και των μορφών στις οποίες συχνά παραβλέπονται οι φυσικές αναλογίες. Ελέφαντες έχουν το ίδιο ύψος με τα άλογα ή τα άλογα είναι μικρότερα από τους ανθρώπους. Ανάμεσα στις παραστάσεις των αναγλύφων είναι χαραγμένες ελληνικές επιγραφές, με τις λέξεις Ποταμός Τίγρις, Οικουμένη και άλλες. Στις δεκατέσσερις ζώνες του βόρειου πεσσού εικονίζονται μάχες και η πορεία του Γαλέριου με το στρατό του προς τη χώρα των Περσών. Αντίθετα οι δεκατέσσερις ζώνες του νότιου πεσσού προπαγανδίζουν τη στρατιωτική δύναμη του Γαλέριου και την πολιτική ισχύ και ενότητα της Τετραρχίας, σαν ένα σύστημα που μπορεί να διοικήσει την Οικουμένη (ΥΠ.ΠΟ.).

Ανεβαίνοντας την οδό Δ. Γούναρη που κατέχει μέρος της πομπικής οδού, ο επισκέπτης φθάνει στο Ναό του Αγίου Γεωργίου την Ροτόντα. Είναι ένα περίκεντρο οικοδόμημα που κτίστηκε από το Γαλέριο στα τέλη του 3ου αιώνα για να χρησιμεύσει ως μανσωλείο του. Ένα αιώνα περίπου αργότερα επί Θεοδοσίου του Α΄ (379-395) το ρωμαϊκό κτήριο της εποχής του Γαλερίου μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία που αφιερώθηκε στη Θεία Δύναμη σύμφωνα με τη ροπή της εποχής προς τις αφηρημένες έννοιες. Αργότερα αφιερώθηκε στους Αγίους Ασωμάτους και τέλος στον Άγιο Γεώργιο (Delnoye, 2003). Αποτελείται από ένα μεγάλο κύλινδρο, διαμέτρου 24μ. που στεγάζεται με ημισφαιρικό θόλο. Ο παχύς τοίχος (6,50 μ.) του κυλίνδρου ελαφρύνεται με οκτώ κόγχες κάτω και οκτώ τοξωτά παράθυρα επάνω. Από τους χριστιανούς προστέθηκε στην ανατολική πλευρά ιερό βήμα με αψίδα και περιμετρική στοά ενώ οι κόγχες ανοίχτηκαν για να επιτραπεί η επικοινωνία του κεντρικού τμήματος με την περιμετρική στοά. Πρόπυλο προστέθηκε στην αρχική νότια είσοδο, ενώ στα δυτικά ανοίχτηκε και δεύτερη είσοδος με νάρθηκα (Γκιολές, 1998).

Η Ροτόντα έφερε πλούσια ορθομαρμάρωση και αξιόλογα ψηφιδωτά στο θόλο και στα εσωρράχια των καμαρών και των τόξων που σκεπάζουν τον κυκλικό διάδρομο και τις φωτιστικές θυρίδες. Τα

Εικόνα 4: Αποψη ροτόντας
Πηγή: www.openhousethessaloniki.gr, 2018

παλαιοχριστιανικά αυτά ψηφιδωτά μαρτυρούν την υψηλή ποιότητα των τοπικών εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης ήδη από τον 5ο αιώνα. Ο τρούλος φέρει διακόσμηση σε τρεις ζώνες. Περιλαμβάνει στο κέντρο το Χριστό όρθιο σε στάση θριάμβου μέσα σε δόξα (σώζεται το αρχικό σχέδιο επάνω στο θόλο) που στηρίζουν τέσσερις ιπτάμενοι άγγελοι των οποίων διατηρούνται μόνο οι κεφαλές. Ανάμεσά τους η παρουσία ενός μυθικού πουλιού, του φοίνικα συμβολίζει την ανάσταση των ψυχών, την αθανασία και την αιωνιότητα. Στη μεσαία ζώνη που σχεδόν έχει καταστραφεί υπήρχαν μορφές Αποστόλων από τις οποίες σώζονται μόνο τα πόδια. Στην κατώτερη ζώνη του τρούλου που είναι η πιο πλατιά ξεδιπλώνεται σε οκτώ διάχωρα μια τεράστια σκηνογραφία εσωτερικού εκκλησιαστικών χώρων επάνω σε χρυσό κάμπο. Τα σύνθετα διώροφα κτίσματα σε μονοχρωμία με πυκνά ανοίγματα και ποικίλα διακοσμητικά θέματα ανταποκρίνονται στις νέες αντιλήψεις για την ουράνια πολιτεία της Εκκλησίας και των επίλεκτών της μαρτύρων που εικονίζονται σε στάσεις δέησης. Οι μάρτυρες είναι κληρικοί, στρατιωτικοί και γιατροί όπως μαρτυρούν οι επιγραφές με το όνομα και το επάγγελμά τους. Διαγράφονται τα ατομικά φυσιognωμικά χαρακτηριστικά των μορφών που έχουν μεγάλα ορθάνοικτα μάτια. Στα εσωρράχια των καμαρών και των φωτιστικών θυρίδων τα θέματα κατάγονται από την παράδοση των ελληνιστικών ψηφιδωτών και αποτελούνται από γεωμετρικά πλέγματα με έγκλειστα φυτά, φρούτα και ζώα (Χατζηδάκη, 1994).

Προς τα τέλη του 9ου αιώνα τοιχογραφήθηκε το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού Βήματος με την παράσταση της Ανάληψης. Η Ανάληψη προεικονίζει τη νέα έλευση του Χριστού στη γη κατά τη Δευτέρα Παρουσία. Η διάταξη των μορφών είναι σε δύο ζώνες. Εικονίζεται κάτω η Παναγία, οι άγγελοι και οι απόστολοι και πάνω ο Χριστός σε δόξα που κρατούν άγγελοι και θυμίζει την αντίστοιχη διευθέτηση

Εικόνα 5: Εσωτερικός χώρος της Ροτόντας
Πηγή: www.openhousethessaloniki.gr, 2018

του θέματος στον τρούλο. Το γεγονός αυτό καθώς και η τεχνοτροπική συγγένεια της τοιχογραφίας με την ψηφιδωτή Ανάληψη στον τρούλο της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης οδήγησε ορισμένους ερευνητές στη σύνδεση των δυο παραστάσεων και μάλιστα στην απόδοσή τους στο ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο. Το 1590/1 η Ροτόντα μετατράπηκε σε τζαμί από τον Σεΐχη Σουλεϊμάν Χορτατζή Εφέντη. Μετά την απελευθέρωση της πόλης το 1912

αποδόθηκε στη χριστιανική λατρεία ως το 1914 ενώ το 1917 με διάταγμα του Ελ. Βενιζέλου μετατράπηκε σε «Μακεδονικόν Μουσείον» (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997). Το μνημείο σήμερα χρησιμοποιείται για λατρευτικούς σκοπούς και ως χώρος πολιτισμού και συνάθροισης κοινού για εκδηλώσεις ψυχαγωγίας και έκφρασης των τεχνών.

3.1.2 Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονος (Υστεροβυζαντινή περίοδος 13ος-14ος αιώνας)

Στη συμβολή των οδών Ιασονίδου και Αρριανού πλησίον της Ροτόντας βρίσκεται ο βυζαντινός ναός του Αγίου Παντελεήμονος. Η σημερινή ονομασία του ναού είναι νεότερη. Η εκκλησία ταυτίζεται με το καθολικό της βυζαντινής μονής της Θεοτόκου Περιβλέπτου, γνωστής και ως Μονής του κυρ Ισαάκ από το μοναχικό όνομα του ιδρυτή της, ο οποίος με το όνομα Ιάκωβος διετέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης μεταξύ των ετών 1295-1315.

Εικόνα 6: Εξωτερική μορφή του Ναού
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών)

Η μονή αποτέλεσε πνευματικό κέντρο του 14ου αιώνα και συνδέθηκε με τη συγγραφική και διδακτική δραστηριότητα των κορυφαίων ελληνιστών Θωμά Μάγιστρου και Ματθαίου Βλάσταρη. Μετά το 1548 ο ναός μετατρέπεται σε τζαμί με την επωνυμία "Ισαακίε Τζαμί" (=το τζαμί του Ισαάκ).

Ο Άγιος Παντελεήμων αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της αρχιτεκτονικής της παλαιολόγειας αναγέννησης στη Θεσσαλονίκη. Ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο και περίστωο. Δεύτερος τρούλος επιστέφει το νάρθηκα, ενώ δύο παρεκκλήσια σχηματίζονται στο ανατολικό πέρας των πλαγίων στοών (ΥΠ.ΠΟ.). Από την αρχική φάση του ζωγραφικού διακόσμου σώζονται στην πρόθεση, η

Θεοτόκος δεομένη με το Χριστό στο στήθος, στον τύπο δηλαδή της μεσίτριας που δέεται υπέρ της σωτηρίας των ανθρώπων. Στο διακονικό άγιοι της Εκκλησίας και ο Ιεράρχης Γρηγόριος

Εικόνα 7: Εσωτερική μορφή του Ναού
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά

Νύσσης παριστάνονται σε στάση σεβασμού προς τον Άγιο Ιάκωβο τον Αδελφόθεο, συνώνυμο άγιο με το μητροπολίτη και ιδρυτή του ναού, ο οποίος κατέχει την διακεκριμένη θέση της κόγχης. Οι τοιχογραφίες χαρακτηρίστηκαν μεταβατικές ως προς την τεχνοτροπία επειδή συνδυάζουν το μνημειακό ύφος, την αντικλασική αντίληψη και τις νέες τάσεις της παλαιολόγειας αναγέννησης. Χρονολογούνται στα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα. Ο υπόλοιπος τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού ανήκει στην τουρκική επισκευή των αρχών του 20ου αιώνα. Από τη φάση της μετατροπής του ναού σε τζαμί διατηρούνται στον περίβολο η βάση του μινारे και το μαρμάρινο σιντριβάνι (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997).

3.1.3 Ο ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Υστεροβυζαντινή περίοδο 13ος - 14ος αιώνας)

Κατηφορίζοντας προς την Εγνατία οδό και στη συμβολή της με την οδό Παλαιών Πατρών Γερμανού βρίσκεται η μικρή εκκλησία του Σωτήρος. Το εκκλησάκι βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της Εγνατίας οδού. Το εγκαίνιο που ανακαλύφθηκε κάτω από την Αγία Τράπεζα, μετά τους σεισμούς του 1978, έριξε φως στην εύρεση της ονομασίας του ναού. Αυτό αποτελούνταν από μολύβδινη λειψανοθήκη που έφερε δυο εγχάρακτες επιγραφές από τις οποίες συνάγεται ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Παναγία. Χτίστηκε γύρω στο 1350 όπως συμπεραίνεται από ένα νόμισμα του 1340 που βρέθηκε στην τοιχοποιία του τρούλου. Ο ναός στη σημερινή του μορφή είναι

Εικόνα 8: Εξωτερική μορφή του Σωτήρος.
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή

μικρός τετράγωνος και τρίκογχος. Φέρει τρεις κόγχες, ανατολικά όπου βρίσκεται το Ιερό, βόρεια και νότια. Οι αναστηλωτικές εργασίες αποκάλυψαν επίσης ότι αρχικός αρχιτεκτονικός τύπος του ναού ήταν το εγγεγραμμένο τετράκογχο αφού διαπιστώθηκε ότι υπήρχε και τέταρτη κόγχη στα δυτικά (Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης). Το ιδιόμορφο σχήμα του ναού καθώς και ταφές που βρέθηκαν στη βόρεια και στη νότια κόγχη, το νάρθηκα και γύρω από το ναό οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ήταν ταφικό μνημείο. Η κόγχη του Ιερού είναι εξωτερικά ημιεξαγωνική. Ο νάρθηκας που προσκολλάται δυτικά είναι προσθήκη των εργασιών που έγιναν στο ναό το 1936 και αντικατέστησε άλλο παλαιότερο. Ο κυρίως ναός καλύπτεται από υψηλό οκτάπλευρο τρούλο που φέρει επάλληλα τόξα και πλίνθινους ημικίονες, τυπικά

γνωρίσματα της παλαιολόγειας ναοδομίας της Θεσσαλονίκης. Η τοιχοποιία του είναι αργολιθοδομή στη βάση και πλινθοδομή πάνω. Ο ναός δεν μετατράπηκε σε τζαμί κατά τη διάρκεια της τούρκικης κατάκτησης. Σώζεται η τοιχογράφηση του τρούλου σε τρεις ζώνες. Στην κορυφή του τρούλου παριστάνεται ο Χριστός μέσα σε δόξα που κρατούν άγγελοι. Την Ανάληψή του παρακολουθούν χαμηλότερα η Παναγία με τους Αποστόλους. Ανάμεσα στα παράθυρα του τρούλου εικονίζονται οκτώ προφήτες και στη βάση του εκτυλίσσεται η Θεία Λειτουργία. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στην περίοδο 1350-1370 (Παπαζώτος, 1985).

Σε απόσταση λίγων μέτρων νοτιοδυτικά από το ναό του Σωτήρος και απέναντι από αυτόν βρίσκεται ο ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου, γνωστότερος ως Παναγούδα. Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με γυναικωνίτη. Είναι αφιερωμένος στο Γενέσιο της Θεοτόκου και κτίστηκε το 1818 αντικαθιστώντας προηγούμενο ναό με το ίδιο όνομα που καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1817. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας αποτελούσε το κέντρο της ομώνυμης χριστιανικής συνοικίας.

3.1.4 Ο ναός της Αγίας Σοφίας (Σκοτεινοί αιώνες: 7ος -8ος αιώνας)

Νότια της Εγνατίας οδού στη συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας και Ερμού βρίσκεται ο Ναός της Αγίας Σοφίας, η «Μεγάλη Εκκλησία» της Θεσσαλονίκης, δηλαδή ο μητροπολιτικός ναός της πόλης. Ο ναός είναι αφιερωμένος όπως και η ομώνυμη Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης στη Σοφία και το Λόγο του Θεού. Το μνημείο κτίστηκε στα τέλη του 7ου αιώνα πάνω σε πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα και καταστράφηκε πιθανότατα με το μεγάλο σεισμό του 618-620. Ο ναός

Εικόνα 9: Εξωτερική μορφή του Ναού

Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών)

με τον όγκο των μαζών του και γενικά το αυστηρό και βαρύ ύφος της καλλιτεχνικής μορφής του αντιπροσωπεύει την παράδοση της αυτοκρατορικής αρχιτεκτονικής όπως εκφράζεται με την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, μια δυναμική αρχιτεκτονική ενός συγκεντρωτικού κράτους. Η επιλογή της αρχιτεκτονικής αυτής μορφής ίσως απέβλεπε

στο να προβάλλει την ισχύ της αυτοκρατορίας στους βαρβάρους που απειλούν την πόλη και να τονώσει το ηθικό των ταλαιπωρημένων κατοίκων της μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς και τις συνεχείς επιθέσεις των Αβάρων και Σλάβων (Γκιολές, 1992).

Στη διάρκεια της λατινοκρατίας στη Θεσσαλονίκη (1204-1224) έγινε ο καθεδρικός ναός των Λατίνων. Μετά την παλινόρθωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην πόλη αποτέλεσε και πάλι την ορθόδοξη επισκοπική έδρα της Θεσσαλονίκης έως το 1523/24, επί Μακτούλ Ιμπραήμ Πασά, οπότε και μετατράπηκε σε τζαμί. Στη βορειοδυτική γωνία του κατασκευάστηκε πύργος ανόδου στα υπερώα, πιθανώς ως ο πρώτος μιναρές το τζαμιού. Το 1890 πυρκαγιά προκάλεσε καταστροφές στο κτίσμα, το οποίο αναστηλώθηκε το 1907-1909 από το βυζαντινολόγο Κάρολο Ντηλ. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, στις 29 Ιουνίου 1913 ο χώρος καθαγιάστηκε εκ νέου και αποδόθηκε στη χριστιανική λατρεία (ΥΠ.ΠΟ.).

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του ναού έχει εκτελεστεί σε τρεις διαφορετικές περιόδους. Στη πρώτη περίοδο της Εικονομαχίας ανήκει ο ανεικονικός διάκοσμος της καμάρας του ιερού βήματος. Οι πλάγιες επιφάνειες της καμάρας καλύπτονται από ορθογώνια διάχωρα όπου εναλλάσσονται ασημένιοι διάλιθοι σταυροί και μεγάλα διακοσμητικά φύλλα. Στην κορυφή της καμάρας προβάλλεται μέσα σε πολύχρωμη κυκλική δόξα ένας μεγάλος χρυσός σταυρός που εκπέμπει δέσμες φωτεινών ακτίνων. Στη γένεση της καμάρας και στις δυο πλευρές πάνω σε χρυσό βάθος αναπτύσσονται οι κτητορικές επιγραφές σε σταυρόσχημα ψηφιδωτά μονογράμματα και σε συνεχή επιγραφή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Στ', της μητέρας του αυτοκράτειρας Ειρήνης της Αθηναίας που συμβασίλευσαν στα έτη 780-788 και του επισκόπου Θεσσαλονίκης Θεοφίλου. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και ο μεγάλος σταυρός στην κόγχη, ίχνη του οποίου μόλις που διακρίνονται στο χρυσό βάθος κάτω από την μεταγενέστερη, μέσα στον 11ο - 12ο αιώνα παράσταση της ένθρονης Παναγίας Βρεφοκρατούσας. Στη δεύτερη περίοδο του 9ου αιώνα ανήκει η μεγαλειώδης σύνθεση της Ανάληψης στον τρούλο του ναού που αποτελεί κορυφαίο δείγμα της λεγόμενης "Αναγέννησης της εποχής των Μακεδόνων αυτοκρατόρων". Πρόκειται για μνημειακή σύνθεση

Εικόνα 10: Κιονόκрана στο εσωτερικό του Ναού
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά
Αρχιεπισκοπή Αθηνών)

όπου μέσα σε ένα υπερβατικό βραχώδες τοπίο με ψηλά δένδρα με πλούσιο φύλλωμα κινούνται οι εκφραστικές μορφές των αποστόλων. Παρακολουθούν με δέος και θαυμασμό την ανάληψη του Χριστού μέσα σε κυκλική δόξα στην κορυφή του τρούλου. Σε αντίθεση με τις γήινες μορφές των αποστόλων η ακίνητη υπερβατική μορφή της Θεοτόκου και οι άγγελοι αποτελούν το σύνδεσμο ανάμεσα στη γη και τον ουρανό. Η επιγραφή στη βάση της παράστασης, που αναφέρει το όνομα του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Παύλου (880-885 μ.Χ.), δεν συσχετίζεται με την κατασκευή του ψηφιδωτού (Χατζηδάκη, 1994).

Οι τοιχογραφίες του ναού ανάγονται στον 11ο αιώνα και συνδέονται με την ανέγερση του νάρθηκα μετά το 1037. Διατηρούνται λίγες μορφές μοναχών αγίων στις καμάρες των μεγάλων ανοιγμάτων του δυτικού τοίχου. Ανάμεσά τους διακρίνονται τοπικοί άγιοι της Θεσσαλονίκης όπως η Αγία Θεοδώρα δίπλα στη βόρεια είσοδο. Από το γλυπτό διάκοσμο του ναού σώζονται μόνο οι κίονες και τα κιονόκρανα της βόρειας κιονοστοιχίας του ισογείου που χρονολογούνται τον 5ο και 6ο αιώνα και πιθανόν να προέρχονται από την παλαιοχριστιανική βασιλική που προϋπήρχε στην ίδια θέση. Τα αντίστοιχα κιονόκρανα της νότιας κιονοστοιχίας και αυτά των υπερώων αντικαταστάθηκαν με γύψινα αντίγραφα μετά την καταστροφή τους στην πυρκαγιά του 1890. Ο άμβωνας του 5ου αιώνα από ατράκιο λίθο, μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1905 και τοποθετήθηκε στο εκεί αρχαιολογικό μουσείο. (Μαντοπούλου –Παναγιωτοπούλου, 1985).

3.1.5 Ο ναός της Αχειροποιήτου (Παλαιοχριστιανική περίοδος 4ος – 6ος αιώνας)

Ανηφορίζοντας την οδό Αγίας Σοφίας διασχίζουμε την Εγνατία και σε μικρή απόσταση απέναντι αντικρίζουμε τη Βασιλική της Αχειροποιήτου (5ος αιώνας) που αποτελεί τη μοναδική στον ελλαδικό χώρο σωζόμενη σχεδόν στο αρχικό της ύψος βασιλική. Η ύπαρξη ενός μνημειακού πρόπυλου στη νότια πλευρά του ναού δείχνει τη σύνδεσή του με την πιο σημαντική οδική αρτηρία της αρχαίας πόλης τη βυζαντινή Λεωφόρο που περνούσε κάτω από το επίπεδο της σημερινής Εγνατίας οδού. Ήταν αφιερωμένη στη Θεοτόκο και ονομάστηκε αργότερα Αχειροποίητος γιατί κατείχε μια φορητή εικόνα της Παναγίας που είχε ζωγραφιστεί κατά θαυματουργό τρόπο δηλαδή όχι από

Εικόνα 11: Αχειροποίητος: Εξωτερική όψη
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά

ανθρώπινο χέρι. Ο ναός είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με υπερώα και νάρθηκα, ο οποίος επικοινωνεί με το μεσαίο κλίτος μέσω τριβήλου ανοίγματος. Τα τρία κλίτη του κυρίως ναού χωρίζονται μεταξύ τους με κιονοστοιχίες. Το βόρειο κλίτος απολήγει στην ανατολική πλευρά του στο μεσοβυζαντινό παρεκκλήσι της Αγίας Ειρήνης. Στη βορειοδυτική γωνία της βασιλικής σώζεται το κλιμακοστάσιο που οδηγούσε στα υπερώα. Ένα πρόσκτισμα επίσης στη νότια πλευρά θεωρείται το βαπτιστήριο της βασιλικής. Την αρχική στέγη του μεσαίου κλίτους την χαμήλωσαν σε μεταγενέστερους χρόνους και έτσι εξαφανίστηκε η σειρά των παραθύρων που φώτιζαν το μεσαίο κλίτος. Αυτά βρίσκονταν στους μακρούς τοίχους του ναού ψηλότερα από τις στέγες των πλαγίων κλιτών (Delvoye, 2003).

Από τις επιγραφές στις πλίνθους με τις οποίες κτίστηκε οι οποίες είναι όμοιες με αυτές των τειχών της πόλης το μνημείο χρονολογείται μετά το 447/8 μ.Χ. Εκτός αυτού στο μεσαίο τόξο του τριβήλου ανοίγματος εισόδου από το νάρθηκα στον κυρίως ναό υπάρχει ψηφιδωτή επιγραφή «υπέρ ε[υχή]ς Ανδρέου [τα]πινού». Ο δωρητής Ανδρέας έχει ταυτιστεί με τον ιερέα Ανδρέα ο οποίος εκπροσώπησε τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας και υπέγραψε εξ ονόματός του τα πρακτικά της το 451. Με τη χρονολογία αυτή συμφωνεί και η τεχνοτροπία των ψηφιδωτών που ανάγονται στη δεκαετία 450-460. Στην ίδια περίοδο οδηγεί και η σύγκριση των κιονοκράνων του ναού με αυτά της Μονής Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη (453-463 μ.Χ.) (Γκιολές, 1998).

Από τον πλούσιο γλυπτό αρχιτεκτονικό διάκοσμο της βασιλικής ξεχωρίζουν τα σύνθετα ιωνικά κιονόκρανα, τα οποία χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αιώνα και αποτελούν προϊόντα των εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης, καθώς και οι κίονες του τριβήλου λαξευμένοι σε θεσσαλικό μάρμαρο (verde antico). Μεγάλες πλάκες προκονήσιου μαρμάρου καλύπτουν το δάπεδο του κεντρικού κλίτους. Από τα ψηφιδωτά του 5ου αι. έχουν διασωθεί λίγες διακοσμητικού χαρακτήρα παραστάσεις, οι οποίες διακρίνονται για την υψηλή ποιότητα εκτέλεσης. Συνθέσεις όπως αυτές που κοσμούν τα εσωρράχια των τόξων του τριβήλου χαρακτηρίζονται από την τάση απόδοσης ενός ειδυλλιακού κλίματος σε συνδυασμό με τον χριστιανικό συμβολισμό. Βλέπουμε γιρλάντες με λουλούδια και καρπούς να βγαίνουν μέσα από σκούρα γαλάζια αγγεία πάνω σε ένα χρυσό βάθος ενώ πουλιά και φίδια εγγράφονται μέσα σε οκταγωνικά πλαίσια και σταυροί μέσα σε κύκλους. Ο ναός κοσμήθηκε περί το 1230 με τοιχογραφίες που σώζονται σε κακή κατάσταση στο νότιο κλίτος, όταν ο Θεόδωρος Α΄ Άγγελος Δεσπότης της Ηπείρου ανέκτησε τη Θεσσαλονίκη από τους Λατίνους και την έκανε

πρωτεύουσα ενός μικρού βασιλείου του (1224-1230 μ.Χ.). Εικονίζονται στρατιωτικοί άγιοι κατά παράταξη και ολόσωμες μορφές που εναλλάσσονται με μορφές σε προτομή. Φαίνεται να αποτελούν μέρος της παράστασης των Σαράντα Μαρτύρων της Σεβάστειας που μαρτύρησαν στα χρόνια του αυτοκράτορα Λικινίου (Delvoye, 2003). Η Αχειροποίητος είναι ο πρώτος χριστιανικός ναός που μετατράπηκε σε τζαμί αμέσως μετά την άλωση της πόλης το 1430 από σουλτάνο Μουράτ, και παρέμεινε το επίσημο τέμενος των κατακτητών καθόλη την διάρκεια της τουρκοκρατίας, γνωστό με το όνομα Εσκή Τζαμί (Παλαιό Τζαμί) (ΥΠ.ΠΟ.).

Επιστρέφοντας στην Εγνατία και κατευθυνόμενοι προς την Παναγία Χαλκέων θα συναντήσουμε στα δεξιά στη διασταύρωση των οδών Μητροπολίτου Γενναδίου Εγνατίας και Αριστοτέλους το μεγάλο λουτρό BEY HAMAMI που κτίστηκε το 1444 από το σουλτάνο Μουράτ τον Β΄ όπως αναφέρει η αραβική επιγραφή πάνω από την είσοδο του ανδρικού λουτρού. Είναι διπλό λουτρό με ιδιαίτερους χώρους για άνδρες και γυναίκες και διαφορετικές εισόδους. Το λουτρό βρισκόταν σε λειτουργία ως το 1968 (Λουτρά «Παράδεισος»).

3.1.6 Ο ναός της Παναγίας Χαλκέων (Μεσοβυζαντινή περίοδος 9ος-12ος αιώνας)

Νοτιοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου της Ρωμαϊκής Αγοράς και στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Χαλκέων θα συναντήσουμε το ναό της Παναγίας Χαλκέων που είναι ο μοναδικός της Μεσοβυζαντινής Περιόδου. Χτίστηκε στο χώρο του Μεγαλοφόρου, πλατείας της Θεσσαλονίκης των βυζαντινών χρόνων κοντά στη Χαλκευτική στοά, όπου έως και σήμερα συναντά κανείς εργαστήρια χαλκωματάδων. Ο ναός παρουσιάζεται σήμερα βυθισμένος ως προς το σημερινό επίπεδο της πόλης πράγμα που οφείλεται στις επιχώσεις κυρίως της πυρκαγιάς του 1917. Είναι ακριβώς χρονολογημένος από επιγραφή στο μαρμάρινο ανώφλι της Δυτικής εισόδου. Κτίστηκε το 1028 από τον βασιλικό

Εικόνα 12: Εξωτερική όψη του Ναού
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών)

Πρωτοσπαθάριο Χριστόφορο τον Κατεπάνω της Λογουβαρδίας, δηλαδή τον διοικητή της Κάτω Ιταλίας στη θέση όπου υπήρχε πριν ειδωλολατρικός ναός. Ο τύπος του ναού είναι σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και διώροφο νάρθηκα που έχει επίσης στις άκρες δυο τρούλους. Είναι κτισμένος αποκλειστικά με πλίνθους διατεταγμένους σε στρώσεις που χωρίζονται με ρόδινο κονίαμα. Το τύμπανο του κεντρικού

τρούλου είναι οκτάπλευρο και επιστεφόμενο με οριζόντιο ευθύγραμμο γείσο ενώ οι τρούλοι του νάρθηκα έχουν δαντελωτή απόληξη και τα παράθυρα στις πλευρές τους εναλλάσσονται με κόγχες. Η ασπίδα του ιερού είναι τρίπλευρη και οι πλάγιες σχεδόν ημικυκλικές. Μαρμάρινο γείσο περιτρέχει το ναό διαγράφοντας με σαφήνεια και εξωτερικά την εσωτερική διάρθρωσή του σε δυο ορόφους. Η επίδραση της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης είναι εμφανής τόσο στον τύπο του ναού όσο και στην τοιχοποιία που ελαφρύνεται από επάλληλα καμπύλα τόξα και αψιδώματα, κόγχες και ημικυκλικούς κίονες (Γκιολές, 1992).

Η επίδραση της Κωνσταντινούπολης φαίνεται και στη ζωγραφική. Στο εικονογραφικό

πρόγραμμα της Παναγίας Χαλκέων αξιοσημείωτη είναι η τοποθέτηση της Ανάληψης στον κεντρικό τρούλο. Οι απόστολοι και οι άγγελοι εικονίζονται μετωπικοί σαν παραδοσιακοί φρουροί της Παναγίας και μάρτυρες του μυστηρίου που υποδεικνύουν στους πιστούς με τον δεξιό δείκτη τετωμένο.

Στην κόγχη της ασπίδας η Παναγία

Εικόνα 13: Τοιχογραφίες εντός του Ναού

Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών)

εικονίζεται όρθια δεομένη και οι

Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ στρέφονται προς αυτή ευλαβικά. Στην καμάρα μπροστά από την ασπίδα πάνω από την Αγία Τράπεζα εικονίζονται δυο επεισόδια της Μετάληψης των Αποστόλων που ζωγραφίστηκαν έχοντας στη μέση ένα σταυρό εγγεγραμμένο μέσα σε κύκλο. Στον υπόλοιπο ναό ξετυλίγεται ο κύκλος των μεγάλων εορτών στις οποίες περιλαμβάνεται και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Στο νάρθηκα εικονίστηκε η μεγάλη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας που είναι η παλαιότερη πλήρης παράσταση του θέματος αυτού από όσες γνωρίζουμε στη μνημειώδη ζωγραφική. Τα χρώματα που κυριαρχούν στις τοιχογραφίες είναι το σκούρο γαλάζιο, το πράσινο, το κόκκινο, το ιώδες και το γκρίζο ενώ η έκφραση των προσώπων είναι πολύ αυστηρή (Delvoye, 2003).

3.1.7 Ο ναός του Αγίου Δημητρίου (Παλαιοχριστιανική περίοδος 4ος – 6ος αιώνας)

Κινούμενοι βόρεια βρισκόμαστε στον αρχαιολογικό χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς που είχε είσοδο από τη Via Regia, τη βυζαντινή Λεωφόρο, η οποία περνούσε κάτω από το επίπεδο της σημερινής Εγνατίας οδού.

Ήταν ένα μνημειακό συγκρότημα με πλατείες, δημόσια κτίρια και κιονοστοιχίες. Στη βόρεια πλευρά της υπήρχαν μεγάλα δημόσια λουτρά και βιβλιοθήκη. Το Ωδείο πίσω από την ανατολική στοά της Αγοράς

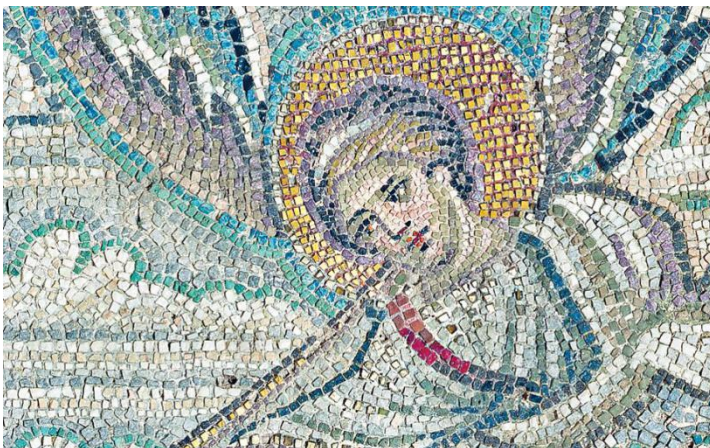
Εικόνα 14: Άγιος Δημήτριος: Εξωτερική όψη

χρησίμευσε κατά την Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών) εποχή των διωγμών του Διοκλητιανού ως αρένα. Η Αγορά υπέστη αλλαγές κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στα βόρεια της Αγοράς πάνω από την οδό Αγίου Δημητρίου υψώνεται η παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγίου Δημητρίου. Η βασιλική κτίστηκε επάνω στα ερείπια του λουτρού της ρωμαϊκής αγοράς. Στα λουτρά αυτά κατά την παράδοση φυλακίστηκε την εποχή των διωγμών του Διοκλητιανού και με διαταγή του Γαλέριου Μαξιμιανού ο χριστιανός Δημήτριος αξιωματούχος ρωμαίος πολίτης. Μαρτύρησε διαλογισμού και τάφηκε εκεί το 303. Λίγο αργότερα μετά το 313 στο σημείο αυτό ιδρύθηκε ένα μικρό ορθογώνιο μαρτύριο. Ήταν ο «οικίσκος» των πηγών όπου υπήρχε σταυρόσχημο όρυγμα, στη μέση του οποίου υψώνεται λιθόκτιστος τύμβος που περιείχε μικρή μαρμάρινη λάρνακα με φιαλίδιο γεμάτο αίμα του Αγίου. Στον ίδιο χώρο κτίστηκε τον 5ο αιώνα μεγάλη βασιλική από τον Έπαρχο του Ιλλυρικού Λεόντιο. Ο «οικίσκος» απετέλεσε το εγκαίνιο του ναού. Η βασιλική αυτή καταστράφηκε από πυρκαγιά την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου μεταξύ των ετών 629-634 και γρήγορα ξανακτίστηκε το 640-650. Το 1917 καταστράφηκε ξανά από πυρκαγιά και αναστηλώθηκε με βάση τα ερείπια της βασιλικής του 7ου αιώνα (Γκιολές 1998).

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου είναι πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος και νάρθηκα. Πιθανόν μπροστά από τη βασιλική να υπήρχε αίθριο καθώς έχει σωθεί μαρμάρινη φιάλη (κρήνη με λεκάνη) όπου οι πιστοί έπλεναν τα χέρια και τα πόδια τους πριν μπουν στον ναό (Delvoye, 2003). Προκειμένου το μνημείο να καλύψει το χώρο όπου είχε ταφεί ο Άγιος,

δηλαδή το ρωμαϊκό λουτρό, το ανατολικό τμήμα της βασιλικής προσέλαβε ακανόνιστη μορφή. Κάτω από αυτό διαμορφώθηκε το λουτρό σε κρύπτη. Στο ευρύχωρο εγκάρσιο κλίτος που εξέχει στα πλάγια του ναού οι κιονοστοιχίες κάμπτονται σχηματίζοντας Π (πτερύγια). Οι κίονες που χωρίζουν το μεσαίο κλίτος από τα πλάγια εναλλάσσονται με πεσσούς. Τα κιονόκρανα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία γιατί κατά την αναστήλωση του 7ου αιώνα χρησιμοποιήθηκαν και παλαιότερα του 5ου και 6ου αιώνα. Από τον αρχικό ναό του 5ου αιώνα σώζονται θεοδοσιανά κιονόκρανα που συγγενεύουν με αυτά της βασιλικής του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη. Επάνω από τα πλάγια κλίτη υπάρχουν υπερώα. Στη ΒΔ γωνία της βασιλικής είναι προσαρτημένα κτίσματα που προέρχονται από τα ρωμαϊκά λουτρά και θα χρησίμευαν πιθανώς ως βαπτιστήριο. Στη ΝΑ γωνία χτίστηκε τον 10ο αιώνα το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου με μορφή μικρής τρίκλιτης βασιλικής που τοιχογραφήθηκε το 1303. Στη δυτική πρόσοψη του ναού προστέθηκαν από τους αναστηλωτές δυο πύργοι που δεν υπήρχαν στο παλαιοχριστιανικό μνημείο (Γκιολές 1998). Στο ναό σώζεται μαρμάρινο επιτύμβιο μνημείο αναγεννησιακής τέχνης της Βενετίας που είναι ο τάφος του Λουκά Σπαντούνη πλούσιου εμπόρου της Θεσσαλονίκης που τάφηκε μέσα στην εκκλησία λίγο μετά το 1481. Στο μνημείο αυτό είναι ενσωματωμένη μεγάλη έμμετρη επιγραφή.

Τα ψηφιδωτά που σώζονται στον Άγιο Δημήτριο αποτελούν αναθηματικές παραστάσεις που εκτελέστηκαν σε διάφορες εποχές για να τιμήσουν τον θαυματουργό άγιο για τις ευεργεσίες του προς την πόλη και το λαό. Τα ψηφιδωτά που έγιναν μετά την πυρκαγιά του 630-640 βρίσκονται στους πεσσούς στην είσοδο του Ιερού. Στη βόρεια πλευρά του νότιου πεσσού ο

Εικόνα 15: Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό «ο Άγιος με έναν άγγελο» που χρονολογείται τον 5ο αιώνα, Πηγή: www.thessmemory.gr,

ο Άγιος Δημήτριος με ενδυμασία αξιωματούχου αγκαλιάζει προστατευτικά από τον ώμο τον διάκονο που στέκει όρθιος πλάι του κρατώντας μεγάλο ευαγγέλιο. Ο άγιος έχει νεανικό ωοειδές πρόσωπο και ίσια κοντά μαλλιά που καλύπτουν το μέτωπο. Στη δυτική πλευρά του

Άγιος εικονίζεται σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή του ψηφιδωτού με τους ανακαινιστές της βασιλικής του 7ου αιώνα. Απλώνει τα χέρια του προστατευτικά πίσω από τους ώμους του επίσκοπου Ιωάννη και του έπαρχου Λεόντιου μπροστά σε μια συμβατική απόδοση των επάλξεων των τειχών. Στην ανατολική πλευρά του ιδίου πεσσού

ιδίου πεσσοῦ εικονίζεται δεόμενος ο Ἅγιος Σέργιος με πορφυρό χιτῶνα και στρατιωτικό ἔμβλημα στο λαιμό. Στη δυτική πλευρά του βόρειου πεσσοῦ ο Ἅγιος στέκει μετωπικός με στολή αξιωματούχου. Το πρόσωπό του είναι πιο πλατύ και τα μαλλιά του σγουρά. Μπροστά του στέκουν δυο παιδιά διαφορετικῆς ηλικίας. Ο Ἅγιος απλώνει το ένα χέρι προστατευτικά στον ὦμο του μεγαλύτερου παιδιού στα δεξιά ενώ το ἄλλο χέρι βρίσκεται σε θέση δέησης. Στη νότια πλευρά του ιδίου βόρειου πεσσοῦ μια αναθηματική ψηφιδωτή παράσταση δέησης του 9ου αιώνα εικονίζει την Παναγία και τον ἅγιο Θεόδωρο σε στάση δέησης ενώ ο Χριστός προβάλλει ἀπὸ τον ουρανὸ μέσα σε ημικύκλιο και ευλογεί (Χατζηδάκη, 1994). Σε ἄλλα ψηφιδωτά ο Ἅγιος εικονίζεται κάτω ἀπὸ ἄγγελο που σαλπίζει ἢ δεόμενος να δέχεται προσφορά παιδιῶν. Δίπλα στο μνημεῖο του Λουκά Σπαντούνη εικονίζεται με τέσσερις κληρικούς μπροστά στις ἐπάλξεις των τειχῶν της πόλης.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου μας διέσωσαν δυο δείγματα κοσμικῆς ιστορικῆς ζωγραφικῆς. Η μια τοιχογραφία εικονίζει τη σφαγή του πληθυσμοῦ που ἔχει καταφύγει στην ἐκκλησία και ἡ ἄλλη την εἴσοδο ενός αυτοκράτορα με φωτοστέφανο στη φλεγόμενη πόλη. Πιθανόν τα γεγονότα να αναφέρονται στη λεηλασία της Θεσσαλονίκης ἀπὸ τους Ἀραβες το 904 και ο ἐφιππος αυτοκράτορας να εἶναι ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός (886-912) (Delvoye, 2003). Διακοσμημένο με αξιόλογες τοιχογραφίες παλαιολόγειας ζωγραφικῆς των αρχῶν του 14ου αιώνα εἶναι και το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου. Περιέχουν ἐπεισόδια ἀπὸ το Δωδεκάορτο, τα Θαύματα και τη Διδασκαλία του Χριστοῦ και σκηνές ἀπὸ το συναξάρι του Αγίου Ευθυμίου (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997).

Η εἴσοδος της κρύπτης βρίσκεται δίπλα ἀπὸ τον δεξιὸ πεσσὸ του ιεροῦ βήματος και οδηγεί στο χώρο εκείνο πού σύμφωνα με την παράδοση φυλακίσθηκε, μαρτύρησε και τάφηκε ο Ἅγιος Δημήτριος. Πρόκειται για το ανατολικὸ τμήμα του μεγάλου ρωμαϊκοῦ λουτροῦ που βρισκόταν κοντά στην αγορά. Σήμερα κάτω ἀπὸ το ιερὸ βῆμα βρίσκεται ο κεντρικὸς χώρος της κρύπτης ἡ οποία ἦταν και αποτελεί μέχρι σήμερα λατρευτικὸ χώρο με κέντρο το Ναῖδριο που υπάρχει ἀριστερά καθώς κατεβαίνουμε. Ο ναῖσκος αὐτὸς θεωρεῖται ὅτι εἶναι ο πρῶτος «οικίσκος» που ἰδρυσαν ο χριστιανοί στον τόπο ταφῆς του μάρτυρα. Το μαρμάρινο ημικυκλικό

Εικόνα 16: Η κρύπτη του Αγίου Δημητρίου

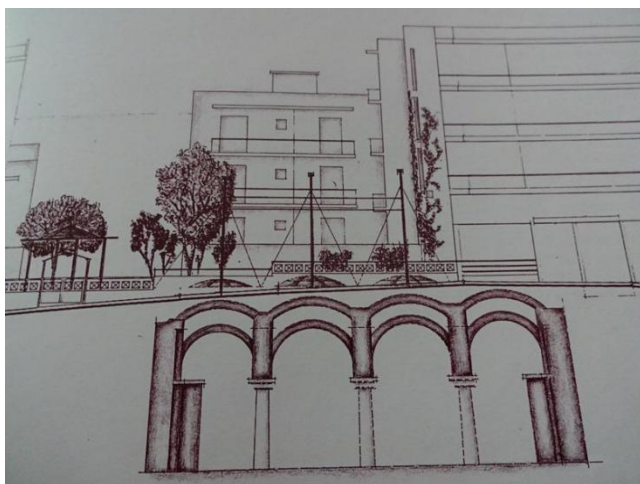
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχεῖο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνῶν)

Κιβώριο που αποτελείται από επτά κίονες και βρίσκεται στο κέντρο της κρύπτης είναι το σημείο από το οποίο έρρεε το αγίασμα και το μύρο. Στη συνέχεια κατέληγε στη μαρμάρινη φιάλη, η βάση της οποίας φαίνεται μπροστά από το Κιβώριο. Από εκεί οι πιστοί αντλούσαν το μύρο. Η Κρύπτη κατά την αναστήλωση του ναού μετά την πυρκαγιά του 1917 διαμορφώθηκε σε μικρό εκθεσιακό χώρο και από το 1985 οργανώθηκε νέα έκθεση στις στοές που περιβάλλουν τον ιερό χώρο της κρήνης. Εκτίθενται διάφορα αγγεία, πήλινα, γυάλινα ή μεταλλικά, όπου συνέλεξαν οι πιστοί το αγίασμα και το μύρο. Σε χαρακτηριστικά σημεία της κρύπτης υπάρχουν υπολείμματα τοιχογραφιών, επιγραφές και γλυπτά που προέρχονται κυρίως από το ναό του 5ου αιώνα (Μπακιρτζής, 1986).

Βόρεια από τον Άγιο Δημήτριο στη γωνία των οδών Αγίου Νικολάου και Κασσάνδρου που βρίσκονται και οι δύο πάνω από αρχαίους δρόμους της πόλης υπάρχει ένα τούρκικο διπλό λουτρό το YENI HAMAM που κτίστηκε στο τέλος του 16ου αιώνα. Ανατολικότερα στην οδό Κασσάνδρου σώζεται ένα ακόμη οθωμανικό κτίσμα το ALACA IMARET CAMII ή ISHAK PASA CAMII που κτίστηκε σύμφωνα με την επιγραφή πάνω από την είσοδο από τον Ishak Pasa το 1484 και περιλάμβανε εκτός από τζαμί, ιμαρέτ (πτωχοκομείο) και μεντρεσέ (σχολή). Η ονομασία Alaca οφείλεται στην ποικιλόχρωμη όψη του μιναρέ του οποίου σώζεται σήμερα μόνο η βάση στη νοτιοδυτική γωνία. Σήμερα το Alaca Imaret χρησιμοποιείται από το Δήμο Θεσσαλονίκης για πολιτιστικές εκδηλώσεις.

3.1.8 Η βυζαντινή Κινστέρνα

Ο επισκέπτης που θα ήθελε στη συνέχεια να περιπλανηθεί ακόμη πιο βόρεια στα δρομάκια της Άνω Πόλης ακολουθώντας την οδό Αγίας Σοφίας και στη συμβολή με την οδό Ολυμπιάδος θα βρεθεί στη βυζαντινή Κινστέρνα. Είναι ένα μεγάλο τετράπλευρο κτήριο με

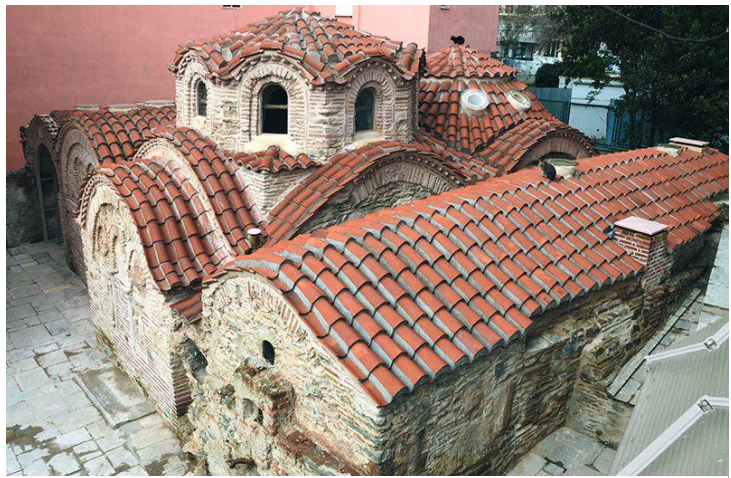
Εικόνα 17: Σχέδιο της κινστέρνας από το βιβλίο Η "Άγνωστη" πόλη που εκδόθηκε με αφορμή την έκθεση σχεδίων των αρχιτεκτονικών διαγωνισμών για τη διαμόρφωση 10 αρχαιολογικών χώρων στη Θεσσαλονίκη (Απρίλιος-Μάιος 1997)
Πηγή: parallaximag.gr

ισχυρούς τοίχους, εσωτερικά επιχρισμένους με υδραυλικό κονίαμα ώστε να εξασφαλίζεται η στεγανότητα. Η κινστέρνα καλυπτόταν με οκτώ θόλους κατεστραμμένους σήμερα οι οποίοι στηρίζονταν στους τοίχους και σε μια σειρά τριών κίωνων τοποθετημένων στον κατά μήκος άξονά της. Τα μαρμάρινα μέλη που χρησιμοποιήθηκαν ανήκουν σε παλαιοχριστιανικά κτίρια. Στο εσωτερικό

της κινστέρνας οδηγεί στενή σκάλα, αρχικά στεγασμένη με καμάρα, η οποία ξεκινά από τη νότια γωνία. Η τροφοδοσία της κινστέρνας με νερό γινόταν με κτιστό αγωγό. Η κινστέρνα αυτή μαζί με πολλές άλλες μικρότερες που ανασκάφηκαν στην Άνω Πόλη δίνουν μια σαφή εικόνα του συστήματος ύδρευσης της Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια (Ναλμπάντης 1989).

3.1.9 Το βυζαντινό Λουτρό (Υστεροβυζαντινή περίοδος 13ος - 14ος αιώνας)

Λίγο βορειότερα από την κινστέρνα στην οδό Θεοτοκοπούλου βρίσκεται το Βυζαντινό Λουτρό, ένα ακόμη δημόσιο κτίριο που χρονολογείται στα τέλη του 13ου αρχές του 14ου αιώνα. Τα δημόσια λουτρά στον ελληνορωμαϊκό κόσμο ήταν κέντρα ανάπαυσης, κοινωνικής συναναστροφής και πολιτισμού και το χαρακτήρα αυτό διατήρησαν στις παλαιοχριστιανικές πόλεις ως τον 6ο -7ο αιώνα. Στους σκοτεινούς αιώνες έπαψαν να λειτουργούν διότι αποδείχθηκαν πολυέξοδα στη συντήρηση και τεράστια για ένα

Εικόνα 18: Το βυζαντινό Λουτρό

Πηγή: www.openhousethessaloniki.gr, 2018

πληθυσμό σε συρρίκνωση. Είναι το μεγαλύτερο και πληρέστερα σωζόμενο βυζαντινό λουτρό του ελλαδικού χώρου. Παρόμοια έχουν ανασκαφεί στην Κόρινθο, στη Σπάρτη, στην Παραμυθιά, στο κάστρο των Ιωαννίνων και δύο μικρά μοναστηριακά, της Καισαριανής και της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοςάλεσι.

Το Λουτρό λειτούργησε συνεχώς ως το 1940. Η μακραίωνη χρήση του επέφερε πολλές προσθήκες και αλλοιώσεις στο αρχιτεκτονικό κτίσμα. Έτσι η διάρθρωση των χώρων του είναι αυτή που συναντάται τόσο στα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά λουτρά όσο και στα μουσουλμανικά. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα που αποτελείται από τρεις κύριους χώρους, καθένας από τους οποίους χωρίζεται σε δύο διαμερίσματα. Ο πρώτος χώρος, ο προθάλαμος του κτιρίου το *frigidarium* ή ψυχρολούσιον, ήταν ψυχρός και τα διαμερίσματά του χρησιμοποιούνταν ως αποδυτήρια. Ο δεύτερος χώρος είναι το *tepidarium* ή χλιαροψύχριον, λειτουργούσε ως χώρος προετοιμασίας για το λουτρό και είχε μια μέση θερμοκρασία. Οι χώροι αυτοί επικοινωνούσαν μεταξύ του καθώς και με τα δυο μεγάλα διαμερίσματα προς βορράν. Αυτά αποτελούσαν τον τρίτο χώρο τον θερμό, τον ενδότερο θόλο

των βυζαντινών ή το caldarium των ρωμαϊκών λουτρών. Είναι τετράγωνα στην κάτοψη και το ένα διαμέρισμα καλύπτεται με χαμηλό τρούλο εξωτερικά οκταγωνικό στον οποίο ανοίγονται οκτώ παράθυρα. Το άλλο στεγάζεται με ημισφαιρική οροφή σε χαμηλότερη στάθμη από τον τρούλο του προηγούμενου. Το δάπεδό τους στηρίζεται στα υπόκαυστα, δηλαδή ένα χαμηλό υπόγειο με κιονίσκους, όπου κυκλοφορούσε ζεστός αέρας για τη θέρμανση του δαπέδου. Βόρεια από τα διαμερίσματα αυτά υπάρχει η δεξαμενή του νερού και κάτω από αυτή η εστία θέρμανσης του νερού που διοχετευόταν στο λουτρό με πηλοσωλήνες. Ο ζεστός αέρας θέρμαινε τους χώρους του λουτρού τόσο με την κυκλοφορία του στα υπόκαυστα όσο και με επιτοίχιους αεραγωγούς. Το λουτρό αρχικά ήταν απλό και λειτουργούσε μόνο ως ανδρικό ή γυναικείο ενώ κατά την Τουρκοκρατία μετετράπη σε διπλό για άνδρες και γυναίκες με το φράξιμο των διόδων επικοινωνίας μεταξύ των διδύμων διαμερισμάτων του κάθε χώρου (Κουρκουτίδου – Τούρτα, 1997).

3.1.10 Ο ναός του Αγίου Νικολάου Ορφανού (Υστεροβυζαντινή περίοδος 13ος-14ος αιώνας)

Από το Βυζαντινό Λουτρό κατευθυνόμαστε προς τα ανατολικά τείχη της πόλης και φθάνουμε στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό που βρίσκεται μέσα σε μεγάλη περιφραγμένη αυλή ανάμεσα στις οδούς Αποστόλου Παύλου και Ηροδότου. Ο ναός αποτελεί Μετόχι της Μονής Βλατάδων υπαγόμενο στο Πατριαρχείο και ιδρύθηκε στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αιώνα ως καθολικό μονής. Από το μοναστηριακό συγκρότημα σώζονται εκτός από το καθολικό, ελάχιστα λείψανα της εισόδου του προπύλου με τους δυο

Εικόνα 19: Εξωτερική όψη του Ναού
Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών)

κίονες. Βρίσκονται επί της οδού Ηροδότου πράγμα που σημαίνει ότι ο σημερινός δρόμος διατήρησε τη χάραξη της παλιάς βυζαντινής οδού. Η προσωνομία "Άγιος Νικόλαος Ορφανός" και "Άγιος Νικόλαος των Ορφανών" απαντά σε πηγές του 17ου και 18ου αιώνα και συσχετίστηκε είτε με τον άγνωστο ιδρυτή του ναού και την οικογένειά του είτε με την ιδιότητα του Αγίου Νικολάου ως προστάτη των χηρών και των ορφανών. Η επικρατούσα επιστημονική άποψη δέχεται ως κτήτορα του ναού τον Σέρβο κράλη Μιλούτιν συνδυάζοντας σέρβικες πηγές που αναφέρουν ότι ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη ναούς και τις τοιχογραφίες του ναού με τον Άγιο Γεώργιο τον Γοργό και τον Άγιο Κλήμη Αχρίδος. Οι Άγιοι αυτοί

λατρεύονταν στο σέρβικο κράτος και ο πρώτος μάλιστα ήταν προστάτης της σερβικής δυναστείας και του Μιλούτιν. Ο Σέρβος ηγεμόνας λόγω του γάμου του με τη βυζαντινή πριγκίπισσα Σιμωνίδα επισκεπτόταν συχνά τη Θεσσαλονίκη αφού εκεί διέμενε η πεθερά του Ειρήνη Παλαιολογίνα (Μαυροπούλου-Τσιούμη, 1970).

Σήμερα ο ναός δεν σώζει την αρχική του μορφή που ήταν αυτή της τρίκλιτης βασιλικής. Αποτελείται από ένα μονόχωρο ξυλόστεγο κτίσμα που περιβάλλεται από τρεις πλευρές με περίστωο το οποίο απολήγει ανατολικά σε δύο συμμετρικά παρεκκλήσια. Η τοιχοδομία είναι λιτή και ακανόνιστη. Αποτελείται από σειρές πλίνθων και λίθων και λίγα κεραμοπλαστικά στα ανατολικά. Εσωτερικά ο κεντρικός χώρος επικοινωνεί με τις πλάγιες στοές μέσω δίλοβων τοξοτών ανοιγμάτων που κοσμούνται από θεοδοσιανά κιονόκρανα. Το μαρμάρινο τέμπλο που φέρει γραπτό διάκοσμο συνδέεται με τη φάση κατασκευής του ναού. Κάτω από το δάπεδο του περιστώου βρίσκονται πολλοί τάφοι (ΥΠ.ΠΟ.).

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού είναι από τα πληρέστερα διατηρούμενα σύνολα στη Θεσσαλονίκη και με τη σαφήνεια του εικονογραφικού του προγράμματος εκφράζει την

Εικόνα 20: Τοιχογραφίες εντός του Ναού

Πηγή: www.religiousgreece.gr, (Αρχείο ΙΑΑ - © Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών)

κλασσική αντίληψη της παλαιολόγειας επιτοίχιας ζωγραφικής. Η ιερή ιστορία καταγράφεται σε επάλληλες ζώνες σύμφωνα με την τάξη που ισχύει για την τοιχογράφιση των βυζαντινών ναών που συμβολίζει και αντανakλά την ιεραρχία της επουράνιας εκκλησίας. Στον κυρίως ναό χαμηλά

απεικονίζονται στρατιωτικοί και ιαματικοί άγιοι ολόσωμοι και σε προτομές. Κοντά στο Ιερό Βήμα εικονίζονται η Παναγία Παράκληση και ο Χριστός Σωτήρας με τους αγίους Ιωάννη Πρόδρομο και Ιωάννη Θεολόγο. Ψηλότερα στο βόρειο, νότιο και δυτικό τοίχο βλέπουμε σκηνές των Παθών και την Κοίμηση της Θεοτόκου πάνω από τη δυτική είσοδο. Το Δωδεκάορτο και σκηνές που εξιστορούν τα μετά την Ανάσταση γεγονότα καταλαμβάνουν τα ψηλότερα μέρη των τοίχων του κυρίως ναού και του Ιερού Βήματος. Στην κόγχη του Ιερού εικονίζεται η Θεοτόκος Δεομένη ανάμεσα σε δυο αρχαγγέλους και από κάτω Ιεράρχες να συλλειτουργούν. Ιεράρχες και Πατέρες της Εκκλησίας εικονίζονται και στους καθετούς

τοίχους του Ιερού ενώ πάνω από αυτούς στον ανατολικό τοίχο τοποθετήθηκαν η παράσταση της κοινωνίας των Αποστόλων και το Άγιο Μανδήλιο. Σκηνές του Ακάθιστου Ύμνου κοσμούν τη βόρεια στοά, ο Βίος του αγίου Νικολάου και Μηνολόγια τη δυτική, ενώ ορισμένα θαύματα του Χριστού, οι προεικονίσεις της Θεοτόκου και ο βίος του Αγίου Γερασίμου του Ιορδανίτη τη νότια (Τσιτουρίδου, 1986). Οι σκηνές χαρακτηρίζονται από σαφήνεια στην αφήγηση της ιερής ιστορίας που περιορισμένη στο ουσιαστικό καθίσταται εύληπτη στους πιστούς. Στις μεμονωμένες μορφές εντυπωσιάζει η λεπτότητα των χαρακτηριστικών και ο χρωματικός πλούτος. Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται γύρω στο 1310-1320. Συνδέονται με το έργο του ζωγράφου Γεωργίου Καλλιέργη στη Βέροια και με ορισμένα έργα των Θεσσαλονικέων ζωγράφων Μιχαήλ Αστροπά και Ευτύχιου που διακόσμησαν για λογαριασμό του κράλη Μιλούτιν πολλούς ναούς της επικράτειάς του. Συνδέονται επίσης και με τις τοιχογραφίες της Αγιορείτικης μονής Χελανδαρίου των οποίων χορηγός υπήρξε ο Μιλούτιν (Τσιτουρίδου, 1986).

3.2 Χρήσιμες πληροφορίες

Ο συνολικός εκτιμώμενος χρόνος της πολιτιστικής αυτής διαδρομής με τις μετακινήσεις και την περιήγηση εκτιμάται περίπου στις 2 ώρες ενώ το μήκος της διαδρομής είναι 3,10 χλμ.

4 Συμπεράσματα

Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί το βασικό παράγοντα της διαχρονικής πορείας προόδου ενός λαού. Έτσι η αναβάθμιση, ανάδειξη και προβολή κάθε στοιχείου της, που σηματοδοτεί την πολιτιστική της ιστορία και σπουδαιότητα, είναι απόλυτα επιβεβλημένη. Η πόλη της Θεσσαλονίκης είναι ένα «ανοικτό μουσείο» το οποίο ο κάθε επισκέπτης θαυμάζει για την ιστορικότητα και τον πλούτο του και η δυνατότητα πρόσβασης στους πολιτιστικούς της χώρους συνιστούν πλέον τον βασικό κορμό των στρατηγικών για την αστική της ανάπτυξη. Μεταξύ αυτών η πραγμάτωση ιστορικών διαδρομών σε συγκεκριμένες θεματικές ενότητες μπορεί, αφ' ενός μεν να υλοποιηθεί σχετικά εύκολα, αφ' ετέρου να αποδειχθεί πολλαπλά ωφέλιμη για την πόλη. Η ανάδειξη των Παλαιοχριστιανικών και Βυζαντινών Μνημείων της Θεσσαλονίκης που μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω των διαδρομών, αποτελεί ένα από τα πιο ισχυρά πλεονεκτήματά της καθώς συνδέεται με τον τουρισμό και την τοπική οικονομική ανάπτυξη.

Τα Μνημεία αυτά συνιστούν τις μνήμες της πόλης, είναι τα γεγονότα που αποτυπώνονται στην μνήμη και αναπαράγουν την Ιστορία της. Η ανάδειξη τους μέσω των πολιτιστικών διαδρομών παρουσιάζει τη σύγχρονη πόλη περισσότερο συνεκτική, όμορφη και ενδιαφέρουσα. Ενισχύει την αντίληψη της διαχρονικότητας του αστικού της χώρου με την αναγνώριση των στοιχείων που παραμένουν σταθερά στο χρόνο. Επιπλέον οι πολιτιστικές διαδρομές μπορούν να συμβάλλουν στην αναβάθμιση της φυσιογνωμίας της πόλης και να αποτελέσουν επίσης αφορμή εμπλουτισμού του αστικού της πρασίνου. Μπορούν να βελτιώσουν την ποιοτική διάσταση του λειτουργικού ιστού της πόλης με την ένταξη των ιστορικών διαδρομών σ' αυτόν και να συμβάλλουν στην αναβάθμιση και ανάπλαση διαφόρων σημείων και περιοχών της.

Η ένταξη των Μνημείων αυτών στον Κατάλογο των Μνημείων της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς υπήρξε εξαιρετικά επωφελής για την Θεσσαλονίκη καθώς δημιούργησε ένα πλαίσιο προστασίας, ανάδειξης και αξιοποίησης προς όφελος της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας. Η Θεσσαλονίκη έχει το απαραίτητο brand name και την παγκόσμια ακτινοβολία, σε ότι σχετίζεται με τον Βυζαντινό πολιτισμό. Έτσι μπορεί να προσελκύσει ανθρώπους που ενδιαφέρονται να ψυχαγωγηθούν και να επιμορφωθούν μέσω του πολιτισμικού τουρισμού. Στη σύγχρονη εποχή καλούμαστε να γνωρίσουμε, να φροντίσουμε και τέλος να αναδείξουμε τα Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλονίκης και με τις πολιτιστικές διαδρομές αφού η σχέση του ανθρώπου με το παρελθόν του είναι ζωντανή και αδιάλειπτη, καθώς το σήμερα θρέφεται από τα περασμένα και τα μελλούμενα από το σήμερα (Μητούλα, 2007).

5 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ.ΠΟ.), (2012), «Αχειροποίητος», http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=6970
- Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ.ΠΟ.), (2012), «Αψίδα Γαλερίου», http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1425
- Γκιολές Ν., (1992), «Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)», εκδόσεις ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, Αθήνα
- Γκιολές Ν., (1998), «Παλαιοχριστιανική Τέχνη Ναοδομία (π. 200-600)», ιδιωτική έκδοση, Αθήνα
- Γλύκατζη – Αρβελέρ Ε., (2009), «Γιατί το Βυζάντιο», εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα
- Ευαγγελίδης Δ., (1954), «Η Παναγία των Χαλκέων», εκδόσεις ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη
- Β. Νάστου, (1991), «Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια ΚΟΣΜΟΣ, ‘Θεσσαλονίκη’», Εκδοτικός Οργανισμός Θ. ΚΟΝΤΕΟΥ - ΑΦΟΙ Β. ΝΑΣΤΟΥ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
- Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, www.imth.gr
- Kitzinger E., (2007), «Η βυζαντινή Τέχνη εν τω γενέσθαι», εκδόσεις ΠΕΚ (ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ), Ηράκλειο
- Κορδώσης Μ., (2002), «Το βυζάντιο και ο δρόμος προς την Ανατολή», εκδόσεις ΚΑΡΑΒΙΑΣ ΔΙΟΝ., Αθήνα
- Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου Ευ., (1989), «Αχειροποίητος: ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου», εκδόσεις ΙΜΧΑ (ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ), Θεσσαλονίκη
- Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου Ευ. & Τούρτα Α., (1997), «Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη», εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα
- Lilie R – J., (2011), «Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία», εκδόσεις ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Αθήνα
- Μακαρόνας Χ., (1969), «Η ‘Καμάρα’ το θριαμβικό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη», εκδόσεις ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, Θεσσαλονίκη

Mango C., (2013), «Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης», εκδόσεις ΜΙΕΤ (ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ), Αθήνα

Μαντοπούλου –Παναγιωτοπούλου Θ., (1985), «Το κτιριακό συγκρότημα της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης», εκδόσεις ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, Θεσσαλονίκη

Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ., (1970), «Ο Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός», Θεσσαλονίκη

Μητούλα, Ρ., (2007), «Βιώσιμη Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και Ανασυγκρότηση του Ελληνικού Αστικού Περιβάλλοντος», εκδόσεις ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ Αθήνα

Μπακιρτζής Χ., (1986), «Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου», Θεσσαλονίκη

Δ. Ναλμπάντης, (1989), «Η κινστέρνα της οδού Ολυμπιάδος 90 στη Θεσσαλονίκη, Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη», ΑΕΜΘ τ. 3

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ.ΠΟ.), (2012), «Ναός Αγίας Σοφίας», http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1659

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ.ΠΟ.), (2012), «Ναός Αγίου Νικολάου Ορφανού», http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=473

Ναός Αγίου Παντελεήμονα Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού odysseus.culture.gr

Delvoye C., (2003), «Βυζαντινή Τέχνη», εκδόσεις ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ, Αθήνα

Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ., (1986), «Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους», εκδόσεις ΒΑΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη

Παζαράς Θ., (1985), «Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη», εκδόσεις ΙΜΧΑ (ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ), Θεσσαλονίκη

Παπαζώτος Θ., (1985), «Αρχαιολογικά του ναού του ‘Σωτήρος’ της Θεσσαλονίκης», Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Θεσσαλονίκη 7,8, και 9 Ιουνίου 1985, Αθήνα

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ.ΠΟ.), (2012), «Παναγία των Χαλκέων», http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=6973

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ.ΠΟ.), (2012), «Ροτόντα», http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1812

Τσιτουρίδου Α., (1986), «Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη – Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα», Θεσσαλονίκη

UNESCO – World Heritage Committee, (1988), <https://whc.unesco.org/en/list/456/>

Χατζηδάκη Ν., (1994), «Ελληνική τέχνη - βυζαντινά ψηφιδωτά», εκδόσεις ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, Αθήνα